

Csáky Károly

Szeder Fábián falujában

A történelmi Hont megye Ipoly menti települései a legtovább őrizték gazdag népi hagyományait, tiszta forrásaikat. A vidék ezenkívül olyan szempontból is érdekes, hogy néprajztudományunk számos képviselője indult e tájról. Először az ő bölesőhelyeiket járjuk körül. Például Szeder Fábián, a magyar ethnographia úttörője, Csábon született.

Születési helyét sokan a mai napig megkérdőjelezik, Érsekújvárt jelölve meg bölesőhelyül. Újabb kutatásaim után több dokumentummal bizonyíthatom, hogy mégis csak Csáb a szülőfalu. Az MTA Könyvtárában őrzik többek közt azt a kéziratot, melyben Szeder Fábián maga írja az alábbiakat: „1874-dik esztendőben 24. Juniusban Csábon Nagy-Hont vármegyében születtem. Anyám, Brogyányi Erzsébet, Duna-Patai Solt vármegyei születésű, ki 1819-ben meghalt. Atyám atyja Tejfaluból, Csallóköz ama részéből, mely Posony vármegyéhez tartozik, költözött ki.” (K 1737: 51.)

A Pannonhalmi Főapátság Könyvtárában található másik töredékes önéletrajzból, a Chronológiám-ból arról értesülünk, hogy Szeder Fábián Csábon kezdett iskolába járni 1789-ben „Csomordányi alatt”. 1791-ben ugyanitt Raj József volt oskolamestere. (Bk 80/1/4d, jelzet)

A Besztercebányai Állami Levéltárban elhelyezett csábi anyakönyvekben megtalálhatók a leghitelesebb bizonyítékok, Szeder Fábián János születési adatai is. A 81. lapon az ötödik születtként jegyezték őt be. Eszerint 1784. június 23-án született, s a keresztségben a János László nevet kapta. Itt említjük meg, hogy az anyakönyvi bejegyzések szerint Szeder Fábiánnak több Csábon született testvére is volt. A hetedik, Anasztázia Judit Erzsébet például 1801-ben született. A Szeder család a XIX. század első éveiben tehát minden valószínűség szerint Csábon élt. Hogy pontosan mikor költözött ide, nem tudjuk. Az 1755-től vezetett első csábi anyakönyv felsorolja a falu plébánosait is. Innen tudjuk, hogy Szeder János 1774-től 1799-ig volt a falu papja. Ő testvére lehetett Szeder Fábián nagyapjának vagy édesapjának, Imrének. Talán az ő révén került ide az utóbbi mint mészáros.

Szeder Fábián – a család lakhelyét alapul véve – csábi gyerekként tanulhatott (mint János, a Fábián nevet a szerzetben vette fel) az érsekújvári, a komáromi, az esztergomi és a pozsonyi gimnáziumban. A palóc nyelvjárást is minden valószínűség szerint Csábon, a szülőfaluban sajátította el. Erre egyébként még esztergomi tanára, a nyelvész Révai is felfigyelt, aki intette is őt a szép nyelvjárási sajátosságok megőrzésére.

Szedes Fábrián A' Palóczokról írt értekezésével (Tudományos Gyűjtemény 1819, 1821, 1835) vált széles körben ismertté. Írása határkő a magyar néprajztudományban. Olyan határkő, mellyel tájcsoport tanulmányaink szakirodalma vette kezdetét. A tanulmány legértékesebb része talán A' Palócz Magyarorságról címet viselő szakasz, melyben a szerző nyelvjárási sajátosságokkal foglalkozik. A kutató kétszáz évvel ezelőtti nyelvállapotot rögzített. Az 1995 nyarán végzett összehasonlító gyűjtésem alapján elmondhatom, hogy a mai napig rengeteg nyelvjárási jelenség hagyományozódott.

A fonetikai sajátosságok közül őrzik még az illabiális „a”, valamint a zárt „e” ejtését. De találunk bőven példát a „t” hangnak „i, ü” előtti lágyulására is (gyüz, tyúkör, tyik, tyinó, Katyi). Nem ismeretlen a hosszú magánhangzók rövid ejtése sem (szeker, tenyer). A főnévi igenév képzőjének palatizálódása már nem minden esetben fordul elő (írnyi, kapányi), ahogyan az igeikötők utolsó mássalhangzójának kiesése (főment), illetve hasonulása (messzeretyi) is ritkább. Az idősebb adatközlők nyelvében szinte általános a -val, -vel határozóragok eredeti alakjának változatlanlansága (botval, népvel). Előfordulnak a szórövidülések is (evett – ett, ivott – itt), akárcsak a kicsinyítő (horgyika, botyika), a gyakorító képzők (üllényi, hagyigálányi) sajátos palóci nyelvjárási esetei.

S élnek még az olyan tájzavak, illetve nyelvjárási változatok is, mint a sotó (szőlőprés), piszke (egres), mácsík (metélt tészta), lévő (bortölesér), héhő (kenderfésű), gező (egér), roeska (vödör), rejtya (létra), pitar (pitvar), kürtő (kémény). (Adatközlők: Csellenk István, 1921; Csellenké Zatyko Margit, 1927; Balga József, 1903.) A nyelvi állapot ilyenkor való rögzítődését talán azzal magyarázhatjuk, hogy a község távolabbra esik a nagyobb magyar kulturális központoktól, több szlovák faluval is határos; a szóbeli magyar irodalmi nyelvvel való találkozás pedig ritka.

A népi hagyomány szerint Csáb falunak Szedes Fábriánon családján kívül van egy másik csallóközi kapcsolata is. Horváth József helybeli igazgató-tanító már 1926-ban feljegyezte krónikájában az alábbiakat: „Az őslakosság – a nép közt élő monda szerint – a Csallóközből vándorolt ide ismeretlen okból. A monda szerint a Csallóközből idevándoroltak mikor megláták a hegyes-völgyes vidéket, felkiáltottak: >Oh, mily balgák (ostobák) voltunk hogy ilyen vidékre jöttünk!< A Balga név rajtuk maradt, s ezért Csábon a lakosság túlnyomó részének Balga a neve.” (Állami Járási Levéltár, Nagykürtös. Jelzet: 1260/1927.)

Az eredetmonda mai változatát Csellenk Istvánnál gyűjtöttem fel. Eszerint a nép „akkor, mikor a Zöldvárat feldúlták, kipusztított. Mer Györgyök és Jakabok laktak itt. Aztán hoztak ide lakókat. Minden jót ígértek, hogy itt maj lessz. Csallóközből hoztak. Mikor ideértek, akkor meglepődtek, hogy >de balgák is vótunk, hogy elhattuk magunkot csábítani.< Így aztán egynegyed része még ma is Balga a falunak, és a neve Csáb,”

Az említett Zöldvár „történetéről” pedig így szól Csellenk István eredetmondája: „A krónikában annyi van följegyezve, hogy mán a magyarok jöttekor lakott hely volt a falu. A falu nem itt települt, ahol most van, hanem olyan két kilométerre fönt a hegyek között egy völgyön. A Bükk felé. A falutó északabbra, olyan fé vagy egykolométerre van egy vár, illetve most az csak domb vagy hegy. Ugyhijják, hogy Zöldvár. Ugymenták, hogy föld alatti vár, rablóvezér tanyáz ott. Azt a várat – Szanda várajjáró jöttek a törökök – földülták. A régiek szerint ott valahol van egy török basának is eltemetve a lánya.”

A határbeli Lányhegyhez pedig az alábbi történet kötődik: „A tatárok a falut elpusztították. A férfiak elpusztultak a harcmezőn. A nők árvaságukban és elhagyatottságukban a Lányhegy nagy erdőségében bujdosnak, kerestek biztonságot. Időváltozást megelőzően szokott zúgnimorajlani a Lányhegy. Akkor mondogatjuk, időváltozás lesz. Ugy vélik, a morajzúgás mintha az ősanák átka, szitkozódása volna. És a fák ezrei suttogják, szórják az ég felé azt a nagy szomorúságot.”

A csábi hegyekkel kapcsolatban Horváth József is feljegyzett egy népi megfigyelésen alapuló jóslást említett krónikájában: „Ha a Lányhegy felől zúgás hallatszik vagy köd őszik a Bükk felől, akkor eső lesz.”

Horváth a község határában lévő dűlők nevei közül az alábbiakat említette meg: Drehák, Csábi hegy, Domisa, Cobor, Renyík, Kertalja, Mocsár, Csheiút, Heckó, Bükkpatak, Ortás, Pé-szok, Felsőréti, György Márton partja, Középhegy, Porhant, Szénégető, Lamok, Jakabhegy, Kisbükk, Ólak fölött, Hutás, major alatt. Ezekből tulajdonképpen a határ jellegére, a gazdálkodásra is fény derül.

Csáb község a hajdani balassagyarmat-szénavári megyei út mentén települt, dombos vidéken, észak felől hegyektől védett völgyben. A község belterületének formája „hosszas, Lukánénye felé keskenyedő nyelvalak”. Határrészének egész területe 2.788 kat. hold. A legkisebb parcella 11 négyszögöl, a legnagyobb 291 kat. hold, amely a Zichy uradalomé volt. Csáb földje erős sikertalaj. A határ közel 40 százaléka szántó, 10 százaléka legelő, 4 százaléka rét. Az erdők 219 hektárnyi területet tesznek ki. Régóta ismert itt a szőlőművelés és a gyümölcstermesztés. A kenderet házi szükségletre termesztették. A község főterménye a búza volt, amely dús listartalmánál fogva a piacokon igen keresett áruként szerepelt.

A csábi ember hajdan a földművelésen kívül fuvarozással foglalkozott. A szegényebbek nap-számból éltek: aratáskor a környékbeli uradalmakba szegődtek. Horváth József jegyezte fel, hogy „Az egész vidéken a csábi fuvaros ismert, megbízható és kitaró. Az erdőből kitermelt fákat, a hegyekből kibányászott köveket az utakra a csábi fuvarosok szállítják. Gyümölcsessel elfuvaroznak Besztercebányára, Losoncra, Ipolyságra, Rimaszombatba, Zólyomba is.

A földművesmunkák elvégzése után, vagy ha ebben a rossz idő korlátozná, a csábi gazda nem pihen, hanem fuvar után lát, mert beteg, ha egy héten legalább két fuvar nem tehet.”

A lótenyésztésre a csábiak mindig nagy súlyt fektettek, az itteni gazda „rossz húzólovat nem tűrt”. Tehén kevés volt, a sertést az erdőben szedett makkon hizlalták.

A falu társadalmi rétegződésére vonatkozólag Cellenk István közölt adatokat: „Vótak a nagygazdák, azokat hiták jobbágnak. legtöbb ötven holdjuk volt. Olyan öten-haton lehetek ilyenek. A gazdák közül Jakab Mátyás vót a legidősebb. Tanyájja is vót, kint a Csábi Bükkön. Jakab Mátyás Simon vót a neve. Két cseléggye vót neki, gulyássa meg kocsisa. Tíz tehene, egy pár ökre, lova meg vagy harminc juha vót. A következő nagygazda Balga József Butyko vót. Illyesmi vót Balga István Kóser is. A többiek olyan 25 holdasok voltak, aztán voltak tízholdasok is. Ninestelenek is voltak, ezek voltak a zsellére. Vót házuk is, szegényes, de vót. Eggy telken többen is vótak. ugy fé hold főggyük azér volt. Bab, krumpli vót benne. De már kenyér-gabonát nem termeltek. Ugy szezonmunkára jártak dolgozni. Elmentek másibe is, uraságok-ho. Pálházára, Nényére jártak az uraságho.”

Utaltunk már többször is Csáb község neveire. Horváth József krónikájában a leggyakoribb nevek közt szerepel a Balga (70 család), a György (30 család), a Filip (20), a Hegedűs (20), a Jakab és a Cellenk (10-10 család). Egy 1635-ös portaösszeírásban is szerepel már közülük a Balga, a Filip és a György. A ma is előforduló nevek közül találkozhatunk az összeírásban a Bojtossal, a Benedekkel, a Fábiánnal és a Zatykoval. A mohács előtti jobbágynevek közt pedig a Kovách, a Pintér, a Sutter, a Czombos, a Szabó és a Zechko (Zatyko?) szerepel.

A lakónyilvántartóban ma 871 lakos szerepel 107 névvel. Egy névre átlag 8,11 lakos jut. Viszont el kell mondanunk, hogy a már Horváth emlegette leggyakoribb nevek ma is terheltek. A Balgát például 182-en viselik, ami a lakosság 20,89 százaléka. A Zatykokból 132 személy van Csábon, a Györgyökből 89, a Jakabokból 73, a Hegedűsökből 33, a Cellenkéből 23, a Filipből 20. A hét nevet viselő csábiak az összlakosság 63,34 százalékát képezik. A maradék 100 név közt meglepően sok a szláv eredetű (Blaho, Bukoven, Bombala, Capla, Cafík, Cibula, Culen, Drdanko, Dufek, Hleba, Holelc, Hudec, Hric, Hustyava, Kojak, Kostial, Jardek, Kramlík, Králik, Nociar, Mudron, Masiar, Pohánka, Slávik, Sladovnik, Slatinsky, Strecko, Strma, Tucek). Legtöbbjük benősülés útján került a faluba, s így az egykor színmagyar község nemzeti-ségi összetétele is megváltozott. (Csáb lakosságának az 1980-as népszámlálás szerint 83,82 százaléka, az 1991-es népszámlálás adatai alapján 79,45 százaléka vallotta magát magyarnak. A szomszédos szlovák falvakkal való összeházasodás egészen a második világháború végéig nem volt divatban.)

A néhány név gyakorisága egyébként arra utal, hogy a faluban hajdan nagycsaládok, népes hadak éltek. Ebből következik, hogy Csábon a családneveken kívül sok a ragadványnév is (63). A Balga nemzetségnek például 27, a Györgyöknek 12 féle ragadványneve volt. A Balgák ragadványnevei többek közt a következők: Ádám, Alsó, Barát, Berényi, Butyko, Brode, Csernai, Csicsa, Cserapes, Kártos, Madicska, Matykogyuris, More, Matykomarci, Orvos, Pici, Pityo, Pincés, Réti, Sotyir, Szitános. A ragadványnevek utalhatnak foglalkozásra, testi tulajdonságra, lehetnek keresztnévi eredetűek stb., Még ma is megfigyelhető, hogy az azonos ragadványnevet viselő Balgák például egymás közelében laknak, tehát azonos kirajzásúak lehetnek.

Horváth József krónikájában találunk néhány értékes néprajzi adatot is. Főleg az emberélet fordulóival kapcsolatban közöl figyelmet keltő részleteket. A lakodalomról például így ír: „A lakzi már előtte való este megkezdődik a menyasszony ágyának ünnepélyes átszállításával a vőlegényházhoz. Csengős, kipántlikázott lovakkal vont hosszúszekéren megy a nászasszony a vőfélyvel és kurjongató leányokkal az esküvőt megelőző este a menyasszonos házhoz. Itt illendő vendégség után felrakják a menyasszony bútiorát a szekérre. A bútior áll ágyból, egy fiókos ládából, mely láda tele van a menyasszony kelengyéjével. A láda annál súlyosabb, minél gazdagabb a menyasszony. A rossz nyelvek azt beszélik, hogy néha kő is van a ládában, hogy a ládát vivők érezzék, hogy a menyasszonynak ugyancsak sok kelengyéje lehet.” Olvashatunk még a vacsora után vitt kivilágított örömkalácsról is. Ezt a szokást a legtovább őrizték a csábiak; a menyasszonyágyvitelt a világháború után hagyták el.

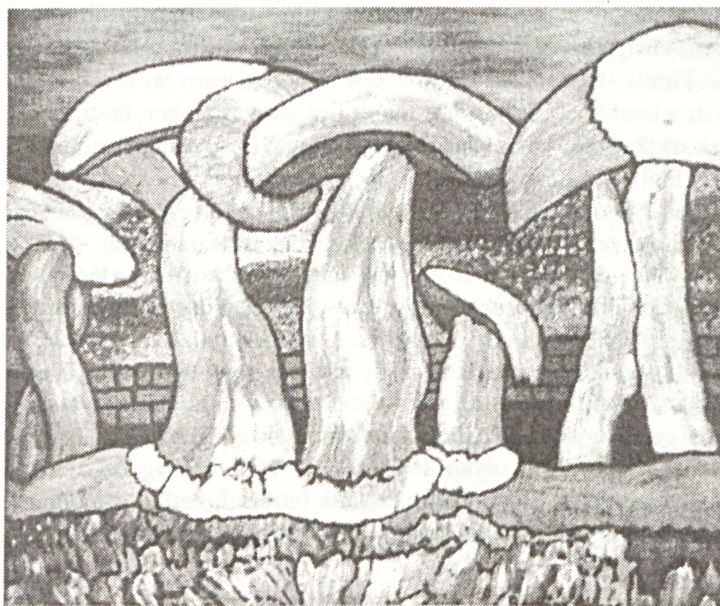
Horváth József az endogámia gyakoriságára is felhívja a figyelmet: „az itteni fiatalság másfaluból nemigen nőszül, s miután az egész falu valamikor egy-két családból állott, s ezek leszármazottai mind közelebbi rokonságban vannak egymással, a vérrokonság következményei máris tapasztalhatók: a faluban azért van oly sok nyomorék, hibás ember.”

A temetési szokások közül legtovább hagyományozódott a halotti tor megülése. Az adatközlők még emlékeznek arra, hogy a két háború közt a halottat a sírban oldalra vágott üregben helyezték el.

Az esztendő szokásai közül Cellenk István a püskösi májfaállítás emlékeit idézte fel. A világháború végéig szokásban volt a pásztorok aprószentekhordása is, valamint a kántálás és a lucázás. A régi ételek közül György Lászlóné Hustyava Veronika (1918) a kalácsfélék és tésztafélék – almáspite, deddelle, sullyanka, pampuska, bodag – készítését a mai napig ismeri.

Horváth József említi, hogy az építkezés anyaga újabban a kő és a téglá. Ám Cellenk István még látott olyan faházat is a faluban, amelyről Szeder Fábián is említést tesz értekezésében. Ezt „ugy csináták, hogy csapra mentek. Becsapóták és így kiátak a sarkak. A többi részt betapasztották, bemeszelték többször is. A pitarból vót a kemence a házba. Négyszögletes vót, két padkával.”

Csáb faluban még nagyon sok szép régi portát látni. Köztük olyat is, ahol egy telken több egymáshoz épített ház áll. A hagyományápoló helybeliek fontolgatják egy tájház kialakítását. Egy ilyen régi portán kapna helyet a Szeder Fábiánnal kapcsolatos emlékgyűjtemény is. Hisz a jó palócok újabban ápolják nagy szülőttük szellemi hagyatékát: rendszeresen megszervezik az emléknapot, s a római katolikus templom falán emléktáblát is állítottak kutatóknak.

Balázs János festménye